

В. І. БІБІКОВА

ДО ІСТОРІЇ ДОМЕСТИКАЦІЇ КОНЯ НА ПІВДЕННОМУ СХОДІ ЄВРОПИ

Історія домесдикації тварин на південному сході Європи в літературі висвітлена досить докладно лише з часу, коли вже склалися стада свійських тварин. Значно менш досліджені самі процеси одомашнювання. Найчастіше залишаються не з'ясованими питання генезису окремих видів, вихідні форми, що лягли в основу домесдикації. Недостатньо досліджені напрямки цього процесу й ті зміни, які відбувалися в фізичній будові тварин, зокрема в кістяку. Сказане добре ілюструється на прикладі історії приручення коня.

На протязі десятиліть палеозоологічні фонди Української РСР поповнюються кістками свійських тварин, знайдених під час розкопок енеолітичних поселень. Такі поселення найкраще досліджено на правобережжі Дніпра, в басейнах Південного Бугу, Дністра, Пруту і західніше, особливо на території Румунії. На цих пам'ятках, відомих під назвою трипільських, основну кількість залишків становлять кістки свійського бика, свині й дрібної рогатої худоби. Трапляються й кістки коня. Кількісне співвідношення окремих видів тварин з трипільських пам'яток свідчить, що кісток коня, порівняно з залишками інших свійських тварин, найменше. Крім того, серед зооморфних зображень в скульптурі малих форм і в розписі на кераміці образ коня трапляється дуже рідко, в той час як теракоти й малюнки інших свійських тварин, особливо бика, є основним сюжетом трипільського мистецтва. Отже, по відношенню до трипільських пам'яток можна впевнено говорити про відносну малочисельність коня та незначну роль його в господарстві.

Незначна кількість кісток коня характерна не лише для трипільських пам'яток, але й для інших культур Європи епохи неоліту-енеоліту¹. Саме цим в першу чергу й пояснюється, що деякі дослідники уникають визначити, належать субфосильні залишки коня до свійської чи до дикої форми? Досить часто залишки коня з пам'яток того ж культурно-історичного кола відносяться то до *E. przewalskii*, то просто до

¹ В. И. Громова. Материалы к познанию фауны трипольской культуры. Ежегодник Зоологического музея АН СССР. Л., 1927; F. Hantsch. Das Pferd in prähistorischer und früher historischer Zeit. München, 1955; J. Boessneck. Zur Entwicklung vor- und frühgeschichtlicher Haus- und Wildtiere Bayerns in Rahmen der gleichzeitigen Tierwelt Mitteleuropas.— Studien an vor- und frühgeschichtlichen Tierresten Bayerns, II. München, 1958; S. Bökönyi. Die Frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (Vom Neolithikum bis zur Ia Tóne-Zeit).— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, II. Budapest, 1959; H. Behrens. Die neolithische rühmetallzeitlichen Tierskelettfundes der Alten Welt.— Veröffentlichungs des Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle, N 19, 1964.

дикої форми². Іноді при визначенні останків коня з давніх поселень обмежуються лише назвою виду без вказівки про належність його до свійської чи дикої форми³.

Найбільш дискусійним в проблемі domestикації тварин є питання про час приручення коня. Ряд дослідників вважає коня однією з найдавніших свійських тварин⁴; інші автори, навпаки, висловлюються за значно пізніше приручення коня порівняно з іншими основними видами тварин⁵. Досі ще не виявлений найдавніший центр чи центри первинного приручення коня і найдавніші ойкумени, де складалося кочове господарство⁶.

Зростання археологічних досліджень доби неоліту-енеоліту в Східній Європі дозволяє поповнити відомості про час і місце domestикації коня на території Східної Європи. Нижче подано перелік пам'яток, матеріали яких використано при вирішенні поставлених питань⁷.

Південно-Бузький неоліт (кінець V—початок IV тисячоліття до н. е.)

1. Базьків острів—поселення поблизу с. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Шар кьорешського віку. Розкопки В. М. Даниленка 1959 р. Визначено 148 кісток ссавців.

2. Митьків острів—поселення біля р. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Розкопки В. М. Даниленка 1959 р. Визначено 933 кістки.

3. Сороки—поселення біля м. Сороки Молдавської РСР. Розкопки В. І. Маркевича 1957—1960 рр. Визначено 724 кістки.

4. Базьків острів II—поселення поблизу с. Скибинці Тростянецького району Вінницької області. Шар розвиненого неоліту. Розкопки В. М. Даниленка 1959 р. Визначено 810 кісток⁸.

5. Саврань—поселення поблизу м. Саврань Одеської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Визначено 127 кісток.

6. Миколина Брояка—поселення біля с. Ново-Олександрівки Первомайського району Миколаївської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Визначено 272 кістки.

7. Мельнична Круча—поселення біля с. Сабатинівки Ульянівського району Кіровоградської області. Розкопки А. В. Добровольського 1947 р. Визначено 17 кісток.

Ранній неоліт Середнього Подніпров'я (кінець V—початок IV тисячоліття до н. е.)

1. Сурський I—поселення на острові Сурському в Дніпропетровській області. Розкопки В. М. Даниленка 1946 р. Визначено 228 кісток⁹.

² О. К. Некрасова. К изучению домашних и диких животных раннеолитической культуры Криш.—Analele științifice ale Universității «Al. J. Cuza» din Iași, т. III, f. 2. Zașu, 1961; О. Некрасов. Sur les restes des faunes subfossiles datant de la culture Starcevo—Criș et le problème de la domestication.—Analele științifice ale Univerității «Al. J. Cuza» din Iași, т. X, f. 1. Jașu, 1964.

³ S. Bökönyi. Die Frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns (vom Neolithikum bis zur La Tène—Zeit).—Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, II. Budapest, 1959; В. И. Цалкин. Млекопитающие Древней Молдавии.—Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы, отд. биологии, т. LXVII (5). М., 1962.

⁴ M. Hiltzheimer. Natürliche Rassengeschichte der Hauszuchtige tiere. Berlin, 1926; Н. Я. Марр. Одомашнение собаки.—Труды лаборатории генетики АН СССР. Проблема происхождения домашних животных, вып. 1. Л., 1933; Г. П. Сосновский. К истории скотоводства в Сибири.—Проблемы происхождения эволюции и породообразования домашних животных (КОДЖ), т. I. М.—Л., 1940.

⁵ O. Antonius. Stammesgeschichte der Haustiere. Iena, 1922; Л. Б. Богаевский. Орудия производства и домашние животные Триполья. Л., 1937; G. Nobis. Beitrage zur Abstammung und Domestication des Hauspferdes.—Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungs—biologie, Bd. 64, N 3. Camburg, 1955.

⁶ С. Н. Боголюбский. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959.

⁷ Датування проведено відповідно за працею Т. Пассек (Див. Т. Passek. Relations entre l'Europe Occidentale et l'Europe Orientale a l'epoque Neolithique, VI Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques).

⁸ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе.—Природная обстановка и фауны прошлого, вып. 1. К., 1963, стор. 132.

⁹ І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 2. К., 1956, стор. 16.

2. Ігренъ V—поселення поблизу с. Ігренъ Дніпропетровського району та області. Розкопки О. В. Бодянського 1947 р. Визначено 224 кістки¹⁰.

3—4. Шулаїв I та Шулаїв II—двошарове поселення на острові Шулаїв біля с. Микільського Солонянського району Дніпропетровської області. Визначено 47 і 271 кістку¹¹.

Розвинений неоліт Середнього Подніпров'я

Сурська культура (початок IV тисячоліття до н. е.)

1—3. Сурський II, III, IV—три поселення на острові Сурському Дніпропетровської області. Розкопки В. М. Даниленка 1946 р. Визначено відповідно 300, 102 та 533 кістки¹².

Розвинений неоліт Середнього Подніпров'я

Дніпро-донецька культура

(перша половина IV тисячоліття до н. е.)

1. Бузьки—поселення біля с. Бузьки Ірклівського району Черкаської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1957—1958 рр. Визначено 169 кісток¹³.

2. Собачки—поселення біля с. Привільного Верхньохортицького району Запорізької області. Розкопки А. В. Добровольського 1928 р. Визначено 207 кісток¹⁴.

3. Середній Стіг I—поселення біля с. Кічкас під Запоріжжям. Визначено 94 кістки¹⁵.

Культура лінійно-стрічкової кераміки

(перша половина IV тисячоліття до н. е.)

1. Флорешти—поселення в басейні р. Реут біля с. Флорешти Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1956—1958 рр. Визначено 528 кісток. Визначення В. І. Цалкіна в роботі Т. С. Пассек¹⁶.

Культура Боян

(середина IV тисячоліття до н. е.)

1. Флорешти—поселення біля с. Флорешти Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1956—1958 рр. Визначено 5293 кістки¹⁷.

Ранній етап трипільської культури

(середина IV тисячоліття до н. е.)

1. Берново-Лука—поселення біля с. Берново-Луки Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки Т. С. Пассек 1951 р. Визначено 2238 кісток¹⁸.

2. Солончени I—поселення біля с. Солончени Резинського району Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1962 р. Визначено 872 кістки¹⁹.

3. Ленківці—поселення поблизу с. Ленківці Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки К. К. Черниш 1950—1954 рр. Визначено 1962 кістки²⁰.

4. Лука-Врублівецька—поселення біля с. Лука-Врублівецька Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Розкопки С. М. Бібікова 1945—1950 рр. Визначено 7982 кістки²¹.

5. Сабатинівка II—поселення біля с. Сабатинівка Ульяновського району Кіровоградської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1947—1948 рр. Визначено 341 кістку²².

¹⁰ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 132.

¹¹ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., стор. 26—27.

¹² І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 17—18.

¹³ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 133.

¹⁴ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 52.

¹⁵ І. Г. Підоплічко. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, вип. 1. К., 1938, стор. 159.

¹⁶ Т. С. Пассек. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья.— МИА, № 84, М., 1961; В. И. Цалкин, Млекопитающие древней Молдавии.

¹⁷ В. И. Цалкин. Млекопитающие древней Молдавии.

¹⁸ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 136.

¹⁹ Там же, стор. 137.

²⁰ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны...

²¹ В. И. Бибилова. Фауна раннетрипольского поселения Лука-Врублевская.— МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 454.

²² В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 137.

6. Гренівка—поселення поблизу с. Гренівки Одеської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1948 р. Визначено 35 кісток.

7. Гайворон—поселення біля с. Гайворона Гайворонського району Кіровоградської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1960—1961 рр. Визначено 351 кістку.

Середній етап трипільської культури (друга половина і кінець II тисячоліття до н. е.)

1. Солончени II—поселення біля с. Солончени Резинського району Молдавської РСР. Розкопки Т. С. Пассек 1952 р. Визначено 141 кістку.

2. Поливанів Яр II і III—поселення поблизу с. Комарове Кельменецького району Чернівецької області. Розкопки Т. С. Пассек 1949—1951 рр. Визначено 5630 кісток²³.

3. Сабатинівка I—поселення біля с. Сабатинівки Ульянівського району Кіровоградської області. Розкопки А. В. Добровольського 1947 р. Визначено 96 кісток.

4—5. Незвисько В/I і В/II—поселення біля с. Незвиська Обертинського району Івано-Франківської області. Розкопки К. К. Черниш 1953, 1954 та 1957 рр. Визначено 179 і 2113 кісток.

6. Володимирівка—поселення поблизу с. Володимирівки Підвисоцького району Кіровоградської області. Розкопки Т. С. Пассек 1937 р. Визначено 186 кісток²⁴.

7. Коломийщина II—поселення біля с. Халеп'я Обухівського району Київської області. Розкопки Т. С. Пассек 1939 р. Визначено 186 кісток²⁵.

8. Гребені—поселення поблизу с. Гребені Ржницького району Київської області. Розкопки С. М. Бібікова 1961 р. Визначено 170 кісток.

Пізній етап трипільської культури (III тисячоліття до н. е.)

1—2. Підгірці I—II—два поселення біля с. Підгірці Обухівського району Київської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1961 р. Визначено 271 і 520 кісток²⁶.

3. Сандраки—поселення біля с. Сандраки Хмельницького району Вінницької області. Розкопки О. Ф. Лагодовської 1949—1950 рр. Визначено 1151 кістку²⁷.

4. Стіна—поселення біля с. Стіни Томашпільського району Вінницької області. Розкопки М. Л. Макаревича 1958—1959 рр. Визначено 966 кісток²⁸.

5. Городськ—поселення біля с. Городська Коростишівського району Житомирської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1939 р. та А. В. Дмитрієвської 1946 р. Визначено 1022 кістки²⁹.

6. Старі Безрадиці—поселення біля с. Старі Безрадиці Обухівського району Київської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1949 р. Визначено 167 кісток³⁰.

7. Кунисівці—поселення біля с. Кунисівці Чернолицького району Івано-Франківської області. Розкопки Ю. М. Захарука та В. П. Кравець 1953 р. Визначено 243 кістки³¹.

8. Троянів—поселення біля с. Троянів Тростянецького району Житомирської області. Розкопки Т. Д. Белановської та М. М. Шмаглія 1956—1958 рр. Визначено 648 кісток³².

9. Паволоч—біля с. Паволоч Попельнянського району Житомирської області. Розкопки М. Л. Макаревича 1947 р. Визначено 512 кісток³³.

10. Коломийщина I—поселення біля с. Халеп'я Обухівського району Київської області. Розкопки Т. С. Пассек та Є. Ю. Кричевського 1934—1938 рр. Визначено 1228 кісток³⁴.

11. Кошилівці—поселення біля с. Кошилівці Товстенського району Тернопільської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1953 р. Визначено 195 кісток³⁵.

12. Сухостав—поселення біля с. Сухостав Копичівського району Тернопільської області. Розкопки В. П. Кравець 1953 р. Визначено 212 кісток³⁶.

²³ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 138.

²⁴ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 74.

²⁵ Там же, стор. 72—73.

²⁶ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 140.

²⁷ О. Л. Короткевич. Фауна пізньотрипільського поселення Сандраки.— Збірник праць зоологічного музею, № 27. К., 1956, стор. 130—143.

²⁸ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 139.

²⁹ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 34—35.

³⁰ Там же, стор. 70.

³¹ Там же, стор. 119.

³² В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 138.

³³ Там же, стор. 139.

³⁴ І. Г. Підоплічко. До питання про свійські тварини трипільських поселень.— Наукові записки ІМК, кн. 2. К., 1937, стор. 114; його ж. Матеріали..., стор. 71—72.

³⁵ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 127—128.

³⁶ Там же, стор. 131.

Середньо-стогівська культура
(друга половина IV тисячоліття до н. е.)

1—2. Молюхів Бугор II і III—два поселення поблизу с. Новоселиця Чигиринського району Черкаської області. Розкопки В. М. Даниленка 1955 р. Визначено 224 кістки³⁷.

3. Олександрія—поселення біля с. Олександрія Куп'янського району Харківської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1956—1957 рр. Визначено 172 кістки.

4. Дерев'янка—поселення біля с. Дерев'янки Онуфрієвського району Кіровоградської області. Розкопки Д. Я. Телегіна 1960—1961 рр. Визначено 3703 кістки³⁸.

5. Середній Стіг II—поселення на території м. Запоріжжя. Визначено 234 кістки³⁹.

Ранній етап ямної культури
(початок III тисячоліття до н. е.)

1. Репін—поселення біля хут. Реліна Іловлинського району Волгоградської області. Розкопки І. В. Синицина 1956 р. Визначено 819 кісток⁴⁰.

Ямна культура
(III тисячоліття до н. е.)

1—2. Михайлівка I і II—два поселення біля с. Михайлівки Нововоронцовського району Херсонської області. Розкопки О. Ф. Лагодовської, М. Л. Макаревича, О. Г. Шапошникової 1952—1955 рр. та 1960 р. Визначено 1166 кісток і 52542 кістки⁴¹.

3. Скеля-Каменоломня—поселення поблизу с. Волоського під Дніпропетровськом. Розкопки В. М. Даниленка і О. Г. Шапошникової 1953 р. Визначено 833 кістки⁴².

Культура лійчастого посуду

1. Зимне—поселення біля с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області. Розкопки Ю. М. Захарука 1951 р. Визначено 761 кістку⁴³.

2. Цмилюв—поселення біля с. Цмилюв у Польщі. Визначено 2736 кісток⁴⁴.

3. Грудек-Надбужний—поселення біля с. Грудек-Надбужний у Польщі. Визначено 2137 кісток⁴⁵.

Наведений список неолітичних та енеолітичних місцезнаходжень дає уявлення про велику кількість досліджених пам'яток та кісток, що були знайдені на цих поселеннях.

Майже на всіх перелічених пам'ятках зустрічаються кістки коня.

Кілька зауважень щодо методики, яку застосовували в даному дослідженні, вивчаючи залишки кісток коня. В більшості випадків зібрані на поселеннях кістки дуже розбиті, що ускладнює навіть їх елементарне визначення. Проте головні труднощі при обробці залишків коня полягають в тому, що досі не розроблено еталонні ознаки, які дали б можливість відрізнити кістки свійських тварин від диких. Такий стан речей дозволяє нам трохи відступити від прийнятих методів аналізу остеологічного матеріалу з давніх поселень, відмовитись на деякий час від завдання визначити належність кісток з цих пам'яток до свійського чи дикого коня і розглядати їх як залишки однієї форми. Тому ми й визначаємо відношення кількості кісток коня до загальної кількості за-

³⁷ В. И. Бибилова. Из истории голоценовой фауны..., стор. 135.

³⁸ Там же, стор. 134.

³⁹ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 1, стор. 159.

⁴⁰ Визначення В. І. Цалкіна (Остеологічна лабораторія Інституту археології АН СРСР). За надану можливість використати матеріали та визначення В. І. Цалкіна висловлюю йому мою щирю подяку.

⁴¹ В. І. Бібікова, А. І. Шевченко. Фауна Михайлівського поселення. Див. в кн.: О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962.

⁴² Визначення В. А. Топачевського. Науковий архів ІА АН УРСР.

⁴³ І. Г. Підоплічко. Матеріали..., вип. 2, стор. 10.

⁴⁴ К. Krysiak. Szczałki zwierzęce z osady neolitycznej w Cmielowie.—Wiadomości Archeologiczne, t. XVIII, z. 3—4. Warszawa, 1951—1952.

⁴⁵ К. Krysiak. Materiały zwierzęcy z osady neolitycznej w Gródku Nadbuznym, pow. Hrubieszów.—Wiadomości Archeologiczne, t. XXIII, z. 1. Warszawa, 1956.

лишків всіх копитних тварин — як домашніх, так і диких. За основу взято дані, одержані при підрахунках з найбільш повно досліджених пам'яток, крім того, враховано показники визначень, одержаних при вивченні малих колекцій кісток. Такий методично виправданий захід приводить до встановлення відносно постійного коефіцієнта співвідношення між кількістю коней та інших тварин і нівелює елемент випадковості в підрахунках (табл. 1).

Таблиця 1

Співвідношення кількості залишків кісток коня та інших копитних тварин у деяких пам'ятках неоліту-неоліту південного сходу Європи

Пам'ятка	Кількість кісток		% кісток коня	Пам'ятка	Кількість кісток		% кісток коня
	усіх копитних тварин	коней			усіх копитних тварин	коней	
Базьків острів I	148	—	—	Володимирівка	185	1	0,54
Митьків острів	895	—	—	Коломиїщина II	178	7	3,93
Сороки	663	6	0,91	Незвисько В/II	2087	19	0,91
Базьків острів II	800	2	0,25	Гребені	168	8	4,76
Саврань	119	—	—	Підгірці I	265	14	5,28
Миколина Брояка	238	16	6,72	Сандраки	1007	107	10,63
Мельнична Круча	17	1	5,88	Городськ	972	158	16,26
Сурський острів I	184	—	—	Стіна	931	185	19,87
Ігрень V	164	—	—	Старі Безрадичі	163	15	9,20
Шулаїв I	18	2	1,11	Кунисівці	242	—	—
Шулаїв II	126	8	6,35	Троянів	627	37	5,90
Сурський острів II	276	30	10,87	Паволоч	496	1	0,20
Сурський острів III	90	2	2,22	Коломиїщина I	1224	14	1,14
Сурський острів IV	454	10	2,20	Підгірці II	420	113	26,90
Бузьки	121	—	—	Кошилівці	194	2	1,03
Собачки	190	49	25,79	Сухостав	211	2	0,95
Середній Стіг I	82	8	9,76	Середній стіг	224	15	6,70
Берново-Лука	2206	4	0,18	Дереївка	3564	2255	63,27
Солончени I	862	3	0,35	Молохів Бугор II	237	45	18,99
Ленківці (землянки)	983	6	0,61	Молохів Бугор III	406	121	29,81
Лука-Врублівецька	7605	22	0,29	Олександрія	159	43	27,04
Ленківці (площадки)	965	11	1,14	Репін	817	652	79,80
Сабатинівка II	328	16	4,88	Михайлівка I	1158	104	8,98
Гренівка	34	5	14,70	Скеля-Каменоломня	822	70	8,52
Гайворон	358	—	—	Михайлівка II	52076	5393	10,36
Солончени II	140	1	0,71	Зимне	737	35	4,75
Поліванів Яр II і III	5544	30	0,54	Цмиліюв	2606	58	2,20
Сабатинівка I	96	8	8,33	Грудек-Надбужний	2082	16	0,80
Незвисько В/I	174	—	—				

За кількістю кісток коня окремі пам'ятки на перший погляд значно відрізняються. Широкий розмах варіацій відносної кількості останків коня іноді можна пояснити малим обсягом дослідженого матеріалу (Гренівка, пам'ятки дніпро-донецької культури). Проте здебільшого ці дані об'єктивно відбивають склад фауни того чи іншого культурно-історичного комплексу.

Основний висновок, який можна зробити з аналізу даних табл. 1, це наявність двох груп пам'яток з різними показниками кількості кісток коня. До однієї групи відносяться поселення, що знаходяться на захід від Дніпра й умовно об'єднуються в західний ареал пам'яток, до другої — пам'ятки, розміщені в основному на схід від Дніпра — східний ареал.

Згрупувавши всі досліджені пам'ятки за культурно-історичними комплексами, можна чітко розмежувати і два ареали по середніх показниках відносної кількості залишків коня (табл. 2).

Таблиця 2

Співвідношення залишків коня та інших копитних по археологічних культурах

Ареал	Культури	Кількість пам'яток	Кількість		% залишків кісток коня	
			кісток усіх копитних тварин	кісток коней	крайні	середнє
Західний	Неоліт Румунії *	8	3949	11	—	<0,3
	Культура боян і культура лінійно-стрічкової кераміки	2	5688	поодинокі знахідки	—	<0,5
	Ранній етап трипільської культури	8	13333		67	0,4—14,7
	Південнобузький неоліт	7	2880	25	0,3—6,7	0,9
	Культура лійчастого посуду	3	5425	109	0,8—4,8	2,0
	Ранній неоліт Середнього Подніпров'я	4	492	10	1,1—6,4	2,3
	Середній етап трипільської культури	8	8572	74	0,5—8,3	0,9
	Сурська культура розвиненого неоліту Середнього Подніпров'я	3	820	42	1,1—10,9	5,1
	Пізній етап трипільської культури	12	6752	648	0,2—26,9	9,6
Східний	Дніпро-донецька культура	3	393	57	9,8—25,8	14,5
	Середньостогівська культура	5	4590	2479	6,7—63,3	54,0
	Ранній етап ямної культури	1	817	652	79,8—	—
	Ямна культура Нижнього Подніпров'я	3	54056	5567	8,5—10,4	10,3

В остеологічних збірках культур західного ареалу наявність менш ніж на 10% кісток коня є майже постійним показником. В комплексах пам'яток східного ареалу відносна кількість залишків коня, як правило, значно вища, а в окремих випадках досягає 80%.

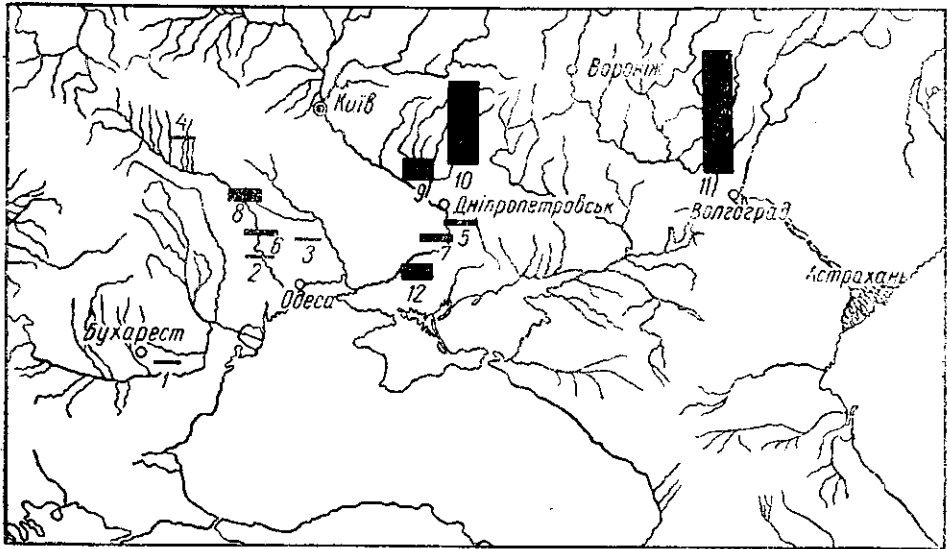
Західний ареал охоплює пам'ятки неоліту Середнього Подніпров'я, південнобузького неоліту, трипільської культури, культури боян та культури лінійно-стрічкової кераміки. В цій великій групі пам'яток виняток становлять кілька поселень фінального етапу трипільля — Городськ, Стіна, Підгірці II, на яких залишки коня зустрічаються частіше, ніж на інших місцезнаходженнях цього типу. Ареал пам'яток, що характеризуються незначною кількістю залишків коня, поширюється далеко на захід, охоплюючи Центральну і Західну Європу — неоліт Румунії, Угорщини, Австрії, Швейцарії, Польщі, ГДР та ФРГ. Часто залишки коня й зовсім відсутні — пам'ятки культури Ленггіль в Угорщині, деякі пам'ятки неоліту Румунії та далі на південний захід пам'ятки неоліту Фесалії та Македонії (Аргіса-Магула, Неа-Нікомедія та ін.). До цього ж типу пам'яток відноситься і поселення енеолітичного віку Мишоко на Північному Кавказі.

Східний ареал представлений пам'ятками середньостогівської культури і пам'ятками раннього етапу ямної культури Середнього Поволжя. Сюди ж можна віднести пам'ятки дніпро-донецької культури Подніпров'я, а з пізніших — поселення ямної культури. З усього комплексу середньостогівської культури різко виділяється лише одна пам'ятка — Середній Стіг II, в якому відносна кількість залишків коня дуже мала.

* За роботами О. Некрасової та С. Хаймовича.

Проте таке відхилення, можливо, пояснюється дуже незначною кількістю кісток з цього поселення.

Особливо цікавим є порівняння кількості кісток коня з поселень середньостогівської культури Середнього Подніпров'я і з поселень раннього етапу ямної культури Середнього Поволжя. Найбільшу схожість виявляють поселення Дерев'яка на Дніпрі, де залишки коня становлять понад 60%, і поселення біля хут. Репіна на Дону, в якому на долю коня припадає близько 80% усіх залишків копитних тварин. Ці два поселення зв'язуються близькою культурно-історичною пам'яткою Олександрія (район Харкова), у якій також виявлено велику кількість кісток коня.

Відносна кількість коня у комплексах неоліта-енеоліта на південному сході Європи:

1 — неоліт Румунії; 2 — ранній етап трипільської культури; 3 — південнобузький неоліт; 4 — культура лійчастого посуду; 5 — ранній неоліт Середнього Подніпров'я; 6 — середній етап трипільської культури; 7 — сурська культура розвиненого неоліту; 8 — пізній етап трипільської культури; 9 — середньостогівська культура; 10 — середньостогівська культура; 11 — ранній етап ямної культури; 12 — ямна культура.

Всі ці поселення східного ареалу з великою кількістю залишків коня займають територію лісостепового і степового межиріччя Дніпра та Волги й розміщуються приблизно між 48° та 51° північної широти.

На жаль, досі відсутній остеологічний матеріал з степового Заволжя, що зі сходу безпосередньо прилягає до області, яку ми розглядаємо. Проте наявність тут пам'яток, залишених кочовиками, дозволяє припускати, що коня широко використовували в господарстві й на цій території.

Перенесення даних табл. 2 на карту дає наочне уявлення про кількість останків коня на території Південно-Західної Європи у V—II тисячолітті до н. е.

Наведені матеріали дозволяють зробити висновок про широке використання коня в господарстві ще в III і навіть у IV тисячоліттях до н. е. племенами, що мешкали в Середньому Подніпров'ї та на схід від нього — аж до Заволжя, чого не спостерігається на захід від Дніпра.

З якою ж формою коня — свійською чи дикою — маємо справу у згаданих пам'ятках? Для з'ясування цього питання вивчалися кістки коня з поселення Дерев'яка. Для визначення морфологічних особливостей дерев'яцьких коней проведено порівняння деяких найбільш виразних і краще збережених частин кістяка коней з Дерев'яки з кістками свій-

ських і диких форм. При порівнянні з домашніми кіньми були використані матеріали з поселення раннього етапу ямної культури — Репін (Середній Дон — Поволжя⁴⁶), з поселень зрубної культури Середнього Поволжя, дані про курганних коней Алтаю і України, а також про сучасних киргизських коней⁴⁷. З диких форм взяті кінь Пржевальського й тарпан⁴⁸. Порівнювались черепи, п'ясткові, путові і вінцеві кісті та копитні фаланги.

Серед кісток з Деревки найбільш цікавим є майже повністю збережений череп з нижніми щелепами, що знаходиться в остеологічній збірці Інституту зоології АН УРСР (колекція № 44—1192). Добре розвинені ікла, ступінь стертості зубів й рисунок емалі різців свідчать, що череп належав 7—8-річному жеребцеві. Лежав він біля ями-вогнища, біля якої збереглися залишки споруди з каменю. Поруч з черепом лежали розміщені в анатомічному порядку п'ясткова, путова, вінцева кістки й копитна фаланга лівої ноги — від одного екземпляра. Процес зрощування епіфізів на всіх цих кістках вже закінчився, хоч досить значна рихлість зовнішньої поверхні п'ясткової кістки вище епіфізарного шва вказує на трохи молодший вік тварини, від якої походить ця кінцівка, порівняно з жеребцем, якому належав череп. Тут же знаходились останки двох неповних кістяків собак.

Чи можна якимсь чином пов'язувати залягання черепа та дистальної частини передньої кінцівки, що лежала біля нього? Мабуть так, і це стверджує думку про певний ритуальний обряд, що був здійснений на цьому місці. Не виключено, що саме ритуалом і пояснюється знахідка в Деревці цілого нерозбитого черепа коня. Слід зазначити, що череп цей належав найбільш рослому з деревівських коней, жеребцеві. В зв'язку з цим не зайве згадати, що всі коні з Пазирицьких курганів були чоловічої статі.

При розкопках в Деревці нерозбитими виявилися майже виключно ліві п'ясткові кістки (з 18 цілих п'ясток — 17 лівих), до того ж зустрічаються вони іноді групами по дві-три п'ясті в поєднанні з більш-менш крупними фрагментами черепів бика. Все це, разом взяте, можливо, свідчить про вотивне значення поховання черепа.

Череп коня з Деревки був значною мірою пошкоджений, проте по довжині і широті в місцях зламів були хороші контакти, що дозволило повністю реставрувати його загальний обрис. За своїми розмірами він належить до категорії порівняно великих. За своєю абсолютною довжиною, як основною, так і потиличною (500 мм і 546 мм), він не відрізняється від черепів крупних верхових коней Пазирицьких курганів (II група по В. О. Вітту). За рядом морфологічних ознак і за розмірами череп коня з Деревки дуже близький до черепів субфісильних і сучасних свійських коней і відрізняється від сучасного дикого коня Пржевальського, а також, хоч і менш чітко, від черепа терпана.

⁴⁶ Використані матеріали з колекції остеологічної лабораторії Інституту археології АН СРСР.

⁴⁷ А. А. Браунер. Материалы к познанию домашних животных России. I. Лошадь курганных погребений Тираспольского у. Херсонской губ. — Записки Императорского Общества Сельского хозяйства Южной России, т. 86, кн. I. Одесса, 1916; В. О. Витт. Лошади Пазырыкских курганов. — СА, XVI. М.—Л., 1952; В. И. Цалкин. К изучению лошадей из курганов Алтая. — МИА, № 24. М.—Л., 1952; його ж Фауна из раскопок археологических памятников среднего Поволжья. — МИА, № 61. М.—Л., 1958.

⁴⁸ В. И. Громова. История лошадей (р. Equus) в Старом Свете, ч. I. Обзор и описание форм. — Труды Палеонтологического института, т. XVII. М.—Л., 1949; і і ж. О скелете тарпана (*Equus caballus gmelini* Ant) и других современных диких лошадей. — Бюллетень Московского Общества Испытателей Природы. Отд. биологии, т. XIV, вып. 4. М., 1959; і і ж. О скелете тарпана (*Equus caballus gmelini* Ant) и других диких лошадей. — Труды Московского Общества Испытателей Природы, т. X. Отд. биологии, секция зоологии, т. X. М., 1963.

Будова черепа дає підставу цілком впевнено відносити дерев'яського коня до категорії свійських. Цей кінь мав досить великий череп, порівняно легкої будови, з вузькою видовженою мордою, незначної ширини лоб, дрібні зуби і добре розвинену мозкову коробку. Ріст в холці жеребця, від якого походить череп, досягав 144 см (розрахунок по основній довжині), що дозволяє відносити його до найвищих екземплярів з групи коней середнього росту.

Значною серією в Дерев'ці представлені п'ясткові кістки. За будовою й розміром вони також виявляють певну схожість з відповідними кістками субфосильних і сучасних свійських коней і досить добре відрізняються від цих кісток диких форм. До свійських коней їх наближає абсолютний розмір кісток, будова та їх пропорції.

У Дерев'ці на основі індекса ширини діафіза п'ясткових кісток можна виявити велику різноманітність щодо масивності кінцівок — від тонконогих до товстоногих. Найчисленнішою є група напівтовстоногих коней, що становить близько 39% всієї популяції. Дерев'ські коні в основному більш товстоногі, ніж свійські пізніших часів, — коні племен зрубної культури, курганні коні Алтаю та України, а також сучасні киргизькі.

Ріст в холці коней з Дерев'ки, вирахований за методом В. О. Вітта, коливається в межах від 126 см до 144 см, пересічно 136 см, але найчастіше ріст їх становить 132—140 см. Впадає в очі значна гомогенність популяції дерев'яських коней, які за ростом утворюють лише дві групи: більш численну — середніх на зріст (61%), меншу — малорослу (39%). За розміром вони близькі до курганних коней України, ріст яких коливається у межах 134—141 см, в середньому 135 см, до коней II і III групи з Пазирицьких курганів, середній ріст яких відповідно 140 і 136 см, до сучасних киргизьких коней, особливо західної частини Казахстану. В середньому коні Дерев'ки були трохи більші, ніж тарпан, і вищі, ніж коні Пржевальського.

Таким чином, ряд морфологічних ознак у будові черепа і кісток кінцівок дерев'яських коней дозволяє бачити в них залишки свійських коней. Це підтверджується також тією відмінністю, яка спостерігається у черепі і кістках кінцівок дерев'яських коней та диких форм (кінь Пржевальського, тарпан та ін.).

Є й інші, посередні дані, що стверджують висновок про належність дерев'яських коней до свійської форми.

В Дерев'ці представлено весь комплекс свійських тварин — велика й дрібна рогата худоба, свиня, собака.

Характеристика фауни Дерев'яського поселення, складена за співвідношенням свійських і диких тварин, найбільш близька до характеристики комплексу середнього етапу трипільської культури, тобто комплексу, синхронного Дерев'ці. Іноді спостерігається повна ідентичність з матеріалами деяких пам'яток середнього етапу трипільля. Наприклад, і в Дерев'ці, і на поселенні Поливанів Яр залишки свійських тварин становлять 83%.

Відносна кількість залишків коня в Дерев'ці приблизно така ж, як і великої рогатої худоби на пам'ятках з осілим землеробсько-скотарським господарством.

В Дерев'ці зібрано 2255 цілих кісток коня та їх фрагментів, мінімальна кількість особин 44, що становить понад 73% від усіх залишків кісток і понад 50% від кількості особин. Кінь в Дерев'ці представлений всіма без винятку частинами кістяка.

В колекції є рештки молодих і дорослих тварин, кістки дуже старих індивідумів не траплялися. Молодняк в Дерев'ці становить близько 23% загальної кількості особин. Відносна кількість молодняка в стаді дерев'яських коней дуже близька до числа його у стаді свійського коня

в Монголії, де він у віці від одного до двох років становить близько 26% загального поголів'я коней⁴⁹.

Дуже показова картина розподілу кісток коня в Деревці за статтю. З 17 різцевих частин черепа, що добре збереглися, 15 походить від черепів самців і лише дві — від черепів самок. Таку очевидну перевагу можна пояснити відбором під час забою, що можливо тільки в стаді приручених тварин.

Отже, морфологічна та біологічна характеристика залишків кісток коня з Деревки дозволяє визначати коня цього поселення як свійського.

У цій статті розглянуто збірки кісток коня, що походять з пам'яток значної території Східної Європи і досить широкого хронологічного діапазону. Результати вивчення цих матеріалів не дають прямої відповіді на деякі питання, пов'язані з domestикацією коня. Вони не вирішують проблеми про час і місце початкового приручення коня, а також не дають підстав для безсумнівного встановлення предків— родоначальниць свійських коней. Проте нові збірки кісток коня з енеолітичних поселень Південно-Східної Європи сприяють розв'язанню інших, не менш важливих питань, пов'язаних з domestикацією коня, а тим самим сприяють розробці цієї великої і складної проблеми.

Область найчисленніших знахідок залишків коня на південному сході Європи частково збігається з територією, яку багато дослідників — Д. Н. Анучин, Л. Адамець, О. Антоніус, В. Г. Гелтнер, М. Хильцгеймер та ін.— вважають центром приручення цього виду. Цікаві думки про становлення коня як виду належать В. О. Вітту, який виходив з аналізу характерних ознак біології коня — сезонності годування, особливості накопичення жиру, розмноження, терморегуляції тощо. Він вважає можливим шукати найдавніший осередок приручення коня в степах і плоскогір'ях зони помірного клімату⁵⁰.

Розбираючи питання походження свійського коня, С. М. Боголюбський пов'язує початок його приручення з початком кочового господарства. Він відмічає, що зона кочовищ, за археологічним свідченням, знаходилась приблизно між 40 та 50 паралелями і, обмежуючись нерівними лініями, тягнулась від Хінгана до Карпат⁵¹. Гіпотеза С. М. Боголюбського про можливу зону domestикації коня підтверджується знахідками на енеолітичних пам'ятках між Дніпром і Волгою залишків коня. Ця територія являє собою тільки частину того широкого степового масиву, де відбувалося приручення коня.

Всі відомі в наш час матеріали дозволяють твердити, що не тільки на південному сході Європи, а, напевно, і в Заволжі склалися такі природно-історичні умови, які сприяли domestикації коня. Основними елементами в цьому процесі була наявність вихідного генетичного матеріалу — диких коней і те природно-історичне середовище, в якому найбільш прогресивним був розвиток кочового господарства і формування табунного тваринництва. В умовах аридних степів крайнього південного сходу Європи і Заволжя тільки кінь з особливостями його біології міг стати найефективнішою формою для приручення і, можливо, був на даній території одним з перших видів, що міцно ввійшов до складу свійської фауни.

Розглянуті пам'ятки середньостогівської і ранньоямної культури з великою кількістю залишків коня відносяться до другої половини

⁴⁹ И. Ф. Шульженко. Животноводство Монгольской Народной Республики.— Труды Монгольской комиссии АН СССР, вып. 61. М.—Л., 1954, стор. 176. При порівнянні свідомо випускається група лошаг віком до одного року, оскільки через погану збереженість кісток цієї групи вона в деревівській колекції представлена поодинокими знахідками і не може відбивати дійсного співвідношення в деревівському стаді коней.

⁵⁰ Див. в кн.: С. Н. Боголюбский. Происхождение и преобразование домашних животных, стор. 490.

⁵¹ С. Н. Боголюбский. Указ. праця, стор. 493 і далі.

IV тисячоліття до н. е. (Дереївка) та першої половини III тисячоліття до н. е. (Репін). Таким чином, ці знахідки є поки що найдавнішими свідками масового використання коня в уже прирученому стані.

Наявність свійського коня на такому стародавньому поселенні, як Дереївка, відносить початок приручення цього виду на багато давніші часи, ніж це вважалося до цього часу. Можна гадати, що процес освоєння коня проходив паралельно з прирученням усіх інших форм копитних тварин.

Наведені вище матеріали свідчать, що уже в III і навіть IV тисячолітті до н. е. кінь широко використовувався в господарстві енеолітичного населення Середнього Подніпров'я і далі на схід, аж до Поволжя. З цього південно-східного ареалу виключаються зони Передкавказзя та Північного Кавказу, де у синхронних пам'ятках залишки коней або зовсім відсутні, або дуже рідкі.

Чим же пояснюється така різка відміна у використанні коня? У всякому разі в цьому географічному розміщенні конярства, крім природно-географічних, важливе значення мали культурно-історичні фактори. В одному випадку територія була заселена кочовиками-скотарями, які освоїли степові угіддя, у другому — землеробами, які тримали тварин в необхідних для землеробсько-скотарського виробництва пропорціях.

Мешканці східних областей займалися особливою формою тваринництва — конярством. Цьому сприяли і природні умови, і наявність вихідних диких форм. С. М. Боголюбський мав рацію, вважаючи, що початок приручення коня знаменує собою становлення кочового господарства. Проте це твердження не має абсолютного значення щодо поселень енеоліту Південно-Східної Європи. В розглянутих пам'ятках східного ареалу разом з залишками коня зустрічаються й інші види свійських тварин (бик, вівця, коза, свиня), правда, в невеликій кількості, але все ж таки помітній в списках фауни. Отже, для господарства енеолітичного населення Південно-Східної Європи, пов'язаного з широкими степовими областями, можна вважати головним і провідним видом господарства табунне конярство при допоміжному значенні і використанні інших форм свійських тварин.

У енеолітичних племен, які мешкали західніше від Дніпра, теж розвивається тваринництво, представлене тими ж видами свійських тварин, що і в пам'ятках східного ареалу. Але в їхньому стаді переважає велика рогата худоба. До речі, таке ж становище характерне і для Північного Кавказу, і для Кавказу в цілому. Якщо для пам'яток тріпільської культури та інших культур енеоліту питання про належність коня до свійських форм залишається для багатьох дослідників дуже непевним, то питання про бика як свійську форму ніколи не викликало заперечень.

Отже, залишається фактом, що в пам'ятках епохи енеоліту східної степової половини Європейської частини СРСР основною свійською твариною був кінь, для пам'яток західної половини — бик. Це нібито два вікаріюючих види у складі свійської фауни. В цьому географічному розподілі основних видів свійських тварин не можна не бачити відображення культурно-історичних об'єднань етнічно різних суспільств. В першому випадку — це були кочовики, які освоїли степові угіддя і розводили коней, в другому — осілі землероби.

Взаємозв'язки між племенами східних і західних областей, що виявляються за археологічними матеріалами, очевидно, стосувалися не лише предметів домашнього вжитку. Ці взаємозв'язки і впливи не могли не торкатися й життєво важливих основ суспільства — обміну господарським досвідом. Саме такими взаємозв'язками, мабуть, і обумовлене поширення типової для східного господарства свійської тварини — коня — на захід, в інше історичне середовище осілих землеробів, де йому ще тривалий час належало малопомітне місце.

К ИСТОРИИ ДОМЕСТИКАЦИИ ЛОШАДИ НА ЮГО-ВОСТОКЕ ЕВРОПЫ

Резюме

Вопрос о времени и месте приручения лошади является одним из наиболее дискуссионных в проблеме доместикации животных. Многолетние поступления фаунистических остатков из археологических памятников позволяют в настоящее время снова обратиться к освещению вопроса, но уже на новой фактической основе.

В статье рассматриваются количественные соотношения костей лошади и других копытных животных, полученные при анализе материалов из раскопок многочисленных поселений неолитического и энеолитического возраста на территории Восточной и Юго-Восточной Европы (от Румынии и Польши на западе и до Волги на востоке). Материалы взяты из памятников, хорошо датированных и представленных более или менее крупными коллекциями. Кости, в количестве более 100 тысяч образцов, происходят из 68 поселений, относящихся к более чем десяти культурно-историческим комплексам.

В основу положено изучение костных остатков лошади из поселения среднестоговской культуры Деревка на Среднем Днепре, датированного второй половиной IV тысячелетия до н. э. Здесь посчастливилось найти почти полностью сохранившийся череп и многочисленные кости скелета лошадей; некоторые кости конечностей представлены значительными сериями. Это позволило провести остеометрическое изучение остатков и доказать, что для данного поселения характерно наличие домашней лошади. Преобладание среди остатков домашних животных костей лошади (более 63%) указывает на развитие коневодства у носителей этой культуры.

Таким образом, устанавливается, что середина IV тысячелетия до н. э. для территории Юго-Восточной Европы была временем не только существования домашней лошади, но и хорошо развитого коневодства. Следовательно, начальные этапы процесса одомашнения лошади отодвигаются на значительно более давние времена.

Данные статистического анализа костного материала из рассматриваемых памятников приводят к выводу о наличии двух культурно-исторических ареалов — восточного и западного, определяющихся различными типами хозяйства. Восточный ареал, охватывающий памятники среднестоговской, древнейшей, днепро-донецкой и других культур, бытовавших на территории к востоку от Днепра, характеризуется хозяйством коневодческого типа, при подсобной роли остальных домашних животных. Западный ареал, охватывающий памятники южнобугского неолита, культур гумельница, боян, трипольской и других более поздних культур (вплоть до начала бронзы), характеризуется оседлым, земледельческо-скотоводческим типом хозяйства, в котором главная роль в стаде домашних животных отводилась крупному рогатому скоту. Из восточных областей, занятых кочевыми племенами, домашняя лошадь эпизодически проникала в поселения западного ареала. Немногочисленные остатки ее в поселениях культур гумельница, боян, триполье и других, наряду с археологическими материалами, являются свидетельством взаимосвязей этнически различных сообществ, обитавших на смежных территориях.